

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ І ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2'282'2

МАРТИНОВА Ганна Іванівна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: ganmart@meta.ua

ВОЛИНСЬКІ ТА ПОДІЛЬСЬКІ ФОНЕТИЧНІ РИСИ В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОМУ АРЕАЛІ (у світлі діалектного тексту)

У статті привернено увагу до гіпотези інтерферентного походження середньонаддніпрянського діалекту, для обґрунтування якої важлива не тільки фіксація в його ареалі ознак інших говорів, але й чітка локалізація засвідчених вкраплень, їхні якісні та кількісні характеристики, спорадичність чи системна зумовленість.

За матеріалами Атласу української мови та зв'язних діалектних текстів систематизовано й удокладнено інформацію про поширення та специфіку функціонування окремих волинських і подільських фонетичних рис (обниження виявів /u/ в наголошеній позиції, реалізація фонemi /e/ звуком [i] перед складом з голосним [i] та в сусідстві з м'якими приголосними, перехід [e] в [a] в пасивних дієприкметниках із суфіксом -ен-). Представлений аналіз переконує в тому, що географія названих волинських і подільських особливостей у середньонаддніпрянських говірках яскраво ілюструє визначальну ареалогічну тенденцію їхнього розвитку: центр – периферія. За специфікою поширення й функціонування цих явищ у досліджуваному ареалі вирізняють три групи говірок: 1) північні та центральні, де такі риси трапляються спорадично й безсистемно, що не змінює типового звукового складу середньонаддніпрянських говірок; здебільшого це лексикалізовані одиниці; 2) східні й південні мішаного та мішано-перехідного типів, у яких переважають риси середньонаддніпрянського діалекту, однак збережений системний вияв окремих особливостей південно-західної локалізації; 3) західні перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського, середньонаддніпрянсько-подільського типів, окремі говірки можна кваліфікувати як східноволинські чи східноподільські.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, інтерферентне походження, фонетичні риси волинського та подільського говорів, мішані говірки, мішано-перехідні говірки, перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського та середньонаддніпрянсько-подільського типів.

Постановка проблеми. Походження діалектів належить до найбільш складних і суперечливих проблем сучасного мовознавства, що потребують наукової доказовості. Генеза середньонаддніпрянського говору є дискусійною уже понад 130 років: одні дослідники вважають його, як і все південно-східне наріччя, утворенням пізнього формування, що виникло унаслідок змішування діалектних рис північної й південно-західної локалізації під час міграційних рухів XIV, XVI–XIX ст., інші обґрунтовують давнє походження основного масиву цієї одиниці. З огляду на це важливе не тільки виокремлення діалектних рис, типових для цього мовно-територіального утворення, але й фіксація в ньому спорадичних ознак інших говорів, визначення специфіки їх поширення й

функціонування в ареалі, що дає змогу синтезувати необхідну інформацію для обґрунтування об'єктивності висунених гіпотез.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, визначення раніше не досліджених частин проблеми. Підґрунтям гіпотези про мішаний характер середньонаддніпряньського діалекту стали твердження дослідників (К. П. Михальчук, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, О. М. Маштабей, І. Г. Матвіяса), які вказували на інтерферентне походження діалектних особливостей середньонаддніпряньського говору, переважно їх інноваційний характер супроти рис південно-західного та північного наріч. Окремі давні риси говорів південно-східного наріччя, на думку І. Г. Матвіяса, походять від протоукраїнських за походженням північно-східного і південно-західного наріч [1, с. 57]. Дослідник зауважує, що за матеріалами Атласу української мови (АУМ) „не можна знайти жодної давньої риси, якою середньонаддніпряньський говір відрізнявся б від говорів південно-західного наріччя” [2, с. 18–19]. На його переконання, у найтіснішому етнічному контакті Середня Наддніпрянщина вже з XIII ст. перебуває з Волиню й Поділлям, інтенсивні рухи населення з півночі та південного заходу позначилися на розмиванні давньої північно-східної основи, у результаті чого „північні середньонаддніпряньські говірки становлять наслідок нашарування на північну діалектну основу переважно рис волинського говору, а на утворення південних середньонаддніпряньських говірок впливав передусім подільський говір” [3, с. 118]. На підтвердження цієї гіпотези І. Г. Матвіяса, покликаючись на АУМ, наводить деякі спільні риси середньонаддніпряньського й волинського (сполука [к'і] в слові *сок'іра*; закінчення *-ем* у оруд. в. одн. іменників сер. р. на *-е*) та середньонаддніпряньського й подільського діалектів (звук [и] як рефлекс *ѣ: *цилувати*; суфікс *-ик* в іменнику *праник*; форми 1 ос. одн. дієслів теп. ч. типу *ходю, носю*; форми 3 ос. одн. дієслів теп. ч. на *-е: хODE, носе*) [4, с. 20–21]. В. В. Німчук вважає аргументацію І. Г. Матвіяса дискусійною і називає кілька збережених давніх рис середньонаддніпряньських говірок [5, с. 34–38].

Регіональне системне та лінгвогеографічне дослідження фонетики й фонології середньонаддніпряньського діалекту доповнює, уточнює інформацію про нього, подану в АУМ, є підґрунтям окреслення його ареалу та внутрішньої диференціації. У ньому представлено типові діалектні особливості, що функціонують у центрі ареалу (північні та центральні говірки), їхню системну зумовленість і наявність окремих рис суміжних говорів північного й південно-західного наріч на його периферії (крайні північні, східні та південні говірки). Крім цього, у праці подано власне лінгвістичну кваліфікацію терміна „середньонаддніпряньський”, який в АУМ використано на позначення не тільки говірок, локалізованих у Середній Наддніпрянщині, але й тих, які прилягають до неї [6, с. 250–325].

Залучення свідчень діалектних текстів, записаних у 210 говірках регіону, уможливило систематизацію й удокладнення інформації про наслідки міграційних рухів із території волинського та подільського діалектів південно-західного наріччя, дає підстави для чіткої локалізації виявлених вкраплень у системі середньонаддніпряньських говірок, визначення їхніх характеристик.

Мета статті – систематизувати й удокладнити інформацію про окремі фонетичні риси волинського та подільського типу в середньонаддніпряньському ареалі, визначити їхню локалізацію та специфіку функціонування за свідченнями зв'язних діалектних текстів [7–9].

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, твердження дослідників про інтерферентне походження середньонаддніпряньського говору не підкріплене переконливими фактами, а названі І. Г. Матвіясом спільні волинські, подільські та середньонаддніпряньські риси суперечливі, оскільки автор не бере до уваги того, що кожна мовно-територіальна одиниця діалектно здиференційована, має центр, де функціонують типові для неї риси, і периферію, у говірках якої наявні окремі явища,

характерні для суміжних діалектів. Названі дослідником особливості не можна вважати типовими для середньонадніпряньського діалекту, оскільки вони, як представлено в матеріалах АУМ, не мають у ньому системного характеру і засвідчені переважно на периферії ареалу. Наприклад, на карті АУМ репрезентовано типову для середньонадніпряньського діалекту сполуку [ки] в лексемі *сокира*, лише у двох говірках центральної зони та північному та північно-західному латеральних ареалах зафіксовано варіант *сок'іра* [10, к. 22]. Звуки [e], [e^и] в закінченні -ем в оруд. в. одн. іменників сер. р. є спільною ознакою середньонадніпряньського діалекту не тільки з волинським говором південно-західного наріччя, а й з середньополіським діалектом та більшістю східнополіських говірок, крім тих, що розташовані на північний захід від Десни [10, к. 206]. Несистемними для середньонадніпряньського говору є також риси, на думку І. Г. Матвіяса, спільні з подільськими. Зокрема, варіант *цилувати* властивий не всім середньонадніпряньським говіркам, а тільки тим, що зазнали процесу дозаселення. Свідченням цього є АУМ, де цей варіант самостійно чи паралельно з *ц'илувати* функціонує переважно в лівобережних середньонадніпряньських говірках, а в правобережних лише південніше Росі. До того ж у подільських і волинських говірках зафіксовано лише поодинокі вкраплення варіанта *цилувати*, однак він найбільш типовий для західнополіських, окремих північних східно- й середньополіських говірок [10, к. 13; 11, к. 11]. Щодо морфемної структури лексеми *праник*, то в подільських і середньонадніпряньських функціонують різні акцентні варіанти, відповідно: *праник* і *праник*, що репрезентує ізоглоса західніше Білої Церкви – по р. Гірський Тікич – Русалівка Маньківського р-ну – Вербівець Катеринопільського р-ну Черкаської обл. – Надлак Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. – східніше р. Синюхи. Мікроареали акцентного варіанта *пранік* засвідчені й у середньо- та східнополіських говірках [10, к. 171; 11, к. 148]. Форми 1 ос. одн. дієслів теп. ч. типу *ход'у, вод'у, буд'у, сид'у, нос'у, прос'у, кос'у* поширені переважно в лівобережних середньонадніпряньських говірках та в правобережних південніше р. Росі, причому вони відрізняються від форм *ход'у, вод'у, буд'у, сид'у, нос'у, прос'у, кос'у*, властивих подільському діалекту південно-західного наріччя (у волинському говорі ці форми не функціонують), наголошуванням, що репрезентує ізоглоса, яка чітко розмежовує середньонадніпряньські й подільські говірки: західніше Білої Церкви – Розкішна Ставищенського р-ну Київської обл. – Яблунівка Лисянського р-ну – Неморож Звенигородського р-ну – Капустине, Соболівка Шполянського р-ну – Суха Калигірка Черкаської обл. – приблизно по р. Синюсі [10, к. 254, 255; 11, к. 235]. Згідно з АУМ, форми 3 ос. одн. теп. ч. типу *ходе, носе* не є типовими для середньонадніпряньського говору, оскільки поширені в його західній, південній та східній периферії, а в центрі трапляються лише зрідка. У подільських говірках функціонують форми *ходить, носить* часто паралельно з *ходе, носе* чи *ходи, носи*, останній варіант цієї форми в АУМ зафіксовано в західній частині волинського говору часто паралельно з *ходить, носить* [10, к. 259; 11, к. 240]. Як бачимо, названі дослідником особливості не є типовими для системи середньонадніпряньського говору, а функціонують переважно в його периферійних говірках чи різняться наголосом, утворюючи чіткі ареали. Щодо форм типу *ходе, носе*, то, очевидно, вони є ознакою контактних діалектних зон, про що свідчить їхня локалізація в південній частині українського діалектного континууму.

За матеріалами дослідження фонології та фонетики в ареалі середньонадніпряньських говірок засвідчено острівні мікроареали низки явищ південно-західної локалізації, зокрема властивих волинському та подільському говорам: реалізація фонему /и/ звуком [e] в наголошеній позиції; реалізація фонему /e/ звуком [i] перед складом з голосним [i] та в сусідстві з м'якими приголосними; перехід [e] в [a] в пасивних дієприкметниках із суфіксом -ен-: *пал'аний, плет'аний*, сильне чи помірне „укання”

протеза [г] в окремих словоформах; оглушення приголосних, лексикалізовані форми з диспалаталізованим [р']; парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /У/. Ці явища є лише вкрапленнями в північних і центральних середньонаддніпряньських говірках, що збереглися на тлі поширення типових для них особливостей [6, с. 317–318, к. 53]. Частину вищеназваних особливостей, характерних для волинського та подільського говорів, зокрема реалізацію фонему /о/ звуками [oʷ], [yʷ], [у] в ненаголошеній позиції, протезу [г], [в] в окремих словоформах; оглушення приголосних, лексикалізовані форми з диспалаталізованим [р']; парадигматичну структуру шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /У/ уже докладно проаналізовано [6, с. 74–86, 90–94, 129–134, 152–164, 182–188, к. 14, 17, 18, 20, 21, 23, 26]. У статті зупинимося на характеристиці явищ, які ще не були об'єктом ґрунтовного опису.

Однією з фонетичних особливостей волинських говірок, зокрема західноволинських, вважають обниження виявів /и/ в наголошеній позиції, що спостережено в діалектних текстах тільки у двох говірках центральної групи (*ц'їделок, ни^ведно, кор^зєну, з^ус'їїєйї сєли, но^сєли* (Бз), *сел'на бочка, із^сел'нойу в'їдл'огойу* (Вг)): *сорочки прал'и тожи / така доска і на^дос'ц'ї / і о^то ти^рєш з ус'їїї сєли* [9, с. 356]; *цє так'ї чоботы но^сєли / ти^тир / з^найите / і тухл'ї / і шо^хочии* [9, с. 362]. Збережені лише кілька словоформ із цієї рисою на тлі функціонування типових середньонаддніпряньських особливостей. Здебільшого навіть в однакових словах (чи коренях) фонему /и/ в наголошеній позиції реалізує її основний вияв [и]: *Н'є / коси^нок і ни но^сил'и / хусточ'ки над'ївал'и / та й ус'о* [9, с. 362]; *Д'їти за^мотували ж в'їього / бо то ж / ни но^сили так йак то^д'ї / за^пол у ту ди^тину / в кожух* [9, с. 362]; *а во^на ж бо то^д'ї ж було будинок / ни та^кий сєлно будинок / ну та^ка хата була* [9, с. 364]. У західній зоні досліджуваного ареалу (перехідні говірки середньонаддніпряньсько-подільсько-волинського типу, східноволинські та східноподільські) локалізовані західніше Білої Церкви та р. Гнилого Тікича обнижені вияви /и/ трапляються частіше в низці словоформ: *о^ден, носєУу* (Чр), *го^ден* (ВК), *йї^ден* (Кн, ВК, КП, Кщ, Дбр, Мл, С, Ш, У, Пл, Г, Дб, Д), *йї^ден, д^вєгнути* (І), *но^сєдимо* (А, Пт, Лб), *сидємо* (Дрз), *но^сєУу* (Тр, Ан), *сєдишчє* 'місце, де побудована хата' (Нс), *кричємо* (Кж): *зараз то вже може і кричємо / а то^д'ї кажут' / начє хар^шо жи^вємо* [8, с. 232]; *йа йо^му ку^тил'а шє й сєдишчє / про^дд'а кор^ову / і ку^тил'а йо^му і о^тє сєдишчє* [8, с. 271]; *у н^разник у^жє н'їчого ни робимо / о^так но^сєдим / поб^лакайєм / хл'отц'ї в карт^грайут' / но^сєдимо в^хат'ї* [8, с. 316]; *а ті вже двох у^мерло / а йї^ден в голо^довку вмер'д'їти були вс'ї / йї^ден т'їки ни був на х^ронт'ї* [8, с. 332]; *п'їшов го^ден кри^вєц'кий / п'їшов / кажє / п'їстри^гатис'а* [9, с. 823]; *д'їти порос^ходилис' // т'ї в до^нєц'кому д^воє / йї^ден в^Гуман'ї* [9, с. 858]; *той у^жє робит' йї^ден / а йї^ден служит' / а один то^жє так^о робит'* [9, с. 862] тощо. Як бачимо, і в цих говірках реалізація фонему /и/ звуком [е] в наголошеній позиції поодинока (від 1 до 8 випадків на текст з однієї говірки), однак тут вони функціонують у системі з іншими явищами волинсько-подільського типу (помірне „укання”, протеза [г] в окремих словоформах, твердий [р], оглушення приголосних, втрата подовження м'яких приголосних тощо).

Спорадичну реалізацію фонему /е/ звуком [і] перед складом з голосним [і] та в сусідстві з м'якими приголосними (від 1 до 3 словоформ) засвідчено тільки у двох північних (Пм, Мс): *да йа^кон'ї запр'а^жу / да^к'ін'ми возимо / ко^нопл'ї т'ї на^бер'їг* [8, с. 48]; *у^жє йак в'ін'їде по сдш'ї / шо вже шоб і об^кам'ін'ї стукало // шо цє вже прот'їв вас'їде на^рубок* [8, с. 146], одній центральній (Гб) середньонаддніпряньських говірок: *у н'їч'ї / у н'їч'ї / вч'н'ал'и в ма^к'їтра / така бул'а ма^к'їтра вил'ика / і то^д'ї здм'їс'ат'рано / йак на хл'їб / до^ма ти^чут' у н'їч'ах / поряд із Та с'їчас^можна стик'ти / с'їчас'їє о^т'ї неч'ї* [9, с. 339] та в кількох говірках західної зони: *зр'їют' воду і в н'їч'ї / і л'ут' с'уди о^цей по^п'їл / то^д'ї во^но прот'їкайє / то^д'ї схо^лдайє / і змочу^ют' туди с'т'їрку / а то^д'ї шє ж у н'їч'ї зр'їє^ц':а ч^вун та^кий* [8, с. 275]; *с'одн'ї в'нейї цє ба^гатий вєч'їр / у^жє во^на з друз'ками ходит' / кличє на в'їс'їл'а* [8,

с. 364]; ну вже *нид'іл'а /рано хто там за/прошений на в'іс'іл'а приход'ат* [9, с. 781]; в *суботу /ранче в'іс'іл'а ни робили* [9, с. 854], де, однак, словоформа *в'іс'іл'а* трапляється 9 разів, тоді як варіант *ви/с'іл'а* – 24 рази.

У текстах із центральної зони середньонаддніпрянських говірок (її південна частина) явище звуженої реалізації фонем */e/* виявлене в дієслівних формах після [й] (43 випадки на 364 сторінках тексту): *встр'ічайім цей старий но/вий год і /налимо с'кати / /налимо очи/рет* [9, с. 208]; *ну ти/пер же ми пал'то над'івайім; хуст'ки /ранче знайіш із /чого були / іс кал'ін'кору // зарубиш / обпл'теш / на угол'чиках по/шійіш кв іт'ки / /вишійіш* [9, с. 293]; *збираний /ком ір та й усе / а тод'і ушш'вайіц'а ком ірец'* [9, с. 293]; *а ми вас ни/тайімо тод'і / йак ви галушки ва/рил и* [9, с. 301]; *а ми ж /бос'і ходили по стир'н'і / буд'а/ки бул'о вит'а/гайімо* [9, с. 369]; *до /пусток іди/мо / шукайімо / де /пустки* [9, с. 370]; *розговл'айімос'а / в /першу /очирид' /т'іки /з':істи те св'а'чене* [9, с. 478]; *шо ми називайім те/пер у природ'і кал'ина* [9, с. 483]; *мати й /мачуха називайіц'а / к'в іточка та/ка* [9, с. 293] тощо. Здебільшого в цій позиції фіксуємо реалізацію */e/* звуками [и], [и^е] [е^и], типову для середньонаддніпрянських говірок. Послідовно звуження ненаголошених репрезентантів */e/* до звука [і] у названій позиції відбувається на периферії середньонаддніпрянського ареалу – у крайніх західних говірках, де трапляється до 9 випадків на одній сторінці тексту: *а тод'і по/садим / са/найімо / а тод'і к'ротимо й/до/ поли/вайімо / оце ж і вс'о / о / а тод'і йак зби/райімо ж / то /тоже ж / т'рактор /вигорав / а тод'і зби/райімо / оце так і обробр'айімо* [9, с. 671]; *П'іч:инку /робимо / та /ото во/на п'ід'ійшла та /п'іч:инка / наливайім во/ди / чи сироватки / чи шо йе / насц'найім/борошна в ту /п'іч:инку / учин'айімо /... по/том у /форми вики/дайімо* [9, с. 713]. У південній зоні ареалу, особливо його західній частині, це явище також регулярне: *п'іт'сака // то це одна сторо/на / це приби/вайіц'а до /ц'ого к'раю / і нат'а/гайіц'а с'уди / і оце / шо вгор'і / д'ручок / і з'йазуйіц'а тут* [9, с. 544]; *і це по/ходимос'а / вс'і / вс'і / і гул'айімо / і сп'івайім / і блакайімо про все / про жит'а* [9, с. 571]; *ми з Ми/ланкоюу те / /дешо запи/тайімо / а то /б'іл'ше слухайім; і на/мисто / раз'к'ів ш'іс'т' /вд'івайіш / а то /китиц'і /з:аду / зав'йазуйіш* [9, с. 588]; *бурка так йак плашч називайіц'а і наки/дайіц'а на /гору* [9, с. 609]; *і /отак над'івайіц'а / а /з:аду зав'йазуйіц'а* [9, с. 988]; *а нам сич'а/виц'і т'реба / за зароб'іток ми ни /дуже там /думали / са/найімо / са/найім / са/найімо бур'а/ки; це /прийдим в обше/жит'йа / пол'а/гайім спат' / /сати п'ід /койку / проки/дайімос'а / н'іх'то нас ни /будит'* [9, с. 618, 619]; */ражанка із смі/тани / /раже^нне молоко / і смі/танойу за/правл'айіц'а / це /ражанка* [9, с. 755]. За підрахунками засвідчено 42 словоформи зі звуженим виявом */e/* звуком [і] на 70 сторінках тексту зі східної частини південної зони та 123 випадки на 90 сторінках з її західної частини, тобто в напрямку на південний захід кількість таких змін збільшується.

Перехід [е] в [а] в пасивних дієприкметниках із суфіксом -ен-, що є однією з характерних фонетичних особливостей подільського говору, послідовно відбувається переважно в говірках західної зони досліджуваного ареалу [на 302 с. текстів засвідчено 121 випадок): *боршч за/правл'аний / йа ни /жару / йа вс'ігда цибу/линку покри/шу / са/ла так у /мене йе пе^нре^нтопл'ане* [8, с. 297]; *со/ломн'аник сп'лет'аний / ло/зою со/лома сп'лет'аний здоровий* [8, с. 321]; *в'ін /дуже /сил'но ди/вивс'а / шо де т'реба в'ін покин'аний був / і чистен'кий / і п'ідгорн'аний / ну з/робл'ано було поха/з'айс'кому* [8, с. 321]; *вз'ат' /борошно в /хат'і ж т'ій / шчо ж кала/та по/в'ішана* [9, с. 667]; *а тод'і /ручка та/ка / бител'н'а з/робл'ана* [9, с. 672]; *л'ома/ки нам та/к'і давал'и і по/д'іл'ана л'ома/ка на дес'ат'* [9, с. 703]; *а так го/товили це / голуб'ц'і / кат'л'ети / кат'пуста /тушана / кат'пуста /варана* [9, с. 705]; *ца/бер це / в'ін дири/в'аний / з/робл'аний з склепок* [9, с. 713]; *за/м'іс'ане /т'істо ота/ко розли/скала* [9, с. 716]; *прий/ду / бу/вало / на/робл'ана та/ка / на/труд'ана / а вс'оравно /хоциц'а до /клубу* [9, с. 721]; *л'уди /мойі /мил'і / йа го/това вже / роз/варана* [9, с. 787]; */коси д'івчата тод'і ни розпускали // за/плет'ан'і /або за/клад'ан'і / або розпус/тан'і /т'іки / шо йак /коло /машини / то ни ро/зпус/тиш* [9, с. 788]; *і мол'ода бул'а за/плет'ана // мол'одий кла/де йій на /косу /тоже*

зруш'ї / викупл'аїє / косу / ... тод'ї вже во́на йде рози́лет'ана [9, с. 832]; *ка́пуста квас'ана / мален'к'ї дич'ки / ц'ї зруш'ї квас'ан'ї / вс'о квас'ане / гог'їрок квас'аний / ка́пуста квас'ана* [9, с. 846]; *в катил'ушах / літом на жени'вах / іс со'ломи / ви́плит'аний* [9, с. 851]. Щоправда, і в цих говірках поряд у тексті можуть функціонувати також форми із суфіксом -ен- (-ин- у ненаголошеній позиції): *го'туйиц'а холо'дец' / ка́пуста / тушана / кат'л'ети / жар'коїє і ка́пуста / вари́на / і зат'їрка / і к'їс'їл' був / такий і молошній к'їс'їл'* [9, с. 704]; *моло'ко в нас ни / паране і ни / топлине / моло'ко в нас / пражине* [9, с. 729]. Кілька словоформ із суфіксом -ан- засвідчено в правобережних говірках північної та центральної зон Південної Київщини, переважно суміжних із перехідними говірками середньонаддніпряньсько-волинського та середньонаддніпряньсько-подільського типів: Дрозди – 7 (*і́зл'їпл'ане, в'чин'ані, за́мет'аний, здр'ївн'ане, причепл'ана, поклад'ано, плет'ані*), Скребиші – 1 (*у'чин'ане*); Коженики – 6 (*од'зол'ана* (2 р.), *од'зол'ане, за́син'ана, спл'ет'ана, з'робл'ана*) (Білоцерківський р-н), Острів – 4 (*пос'тавл'ана, і́зробл'аний, наплет'ана, кол'ане*), Ольшаниця – 6 (*зл'їпл'ане, по'робл'ані, з'робл'ане, з'робл'ана* (2 р.), *по'робл'ані*), Насташка – 1 (*з'вал'ана*) (Рокитнянський р-н); Медвин – 4 (*з'робл'ана, з'робл'ане, скл'ад'ан'ї, по'мул'ан'ї*), Бране Поле – 1 (*ран'аний*) (Богуславський р-н); Мирівка – 3 (*робл'ан'ї, з'робл'ане, про'вед'ане*) (Кагарлицький р-н), Шандра – 1 (*уклад'ане*) Миронівського р-ну: *так то шчи'тал'ис' покр'ївц'ї / та'к і во'ни ве'лик'ї / робл'ан'ї* [8, с. 129], *так йак шч'їтка з сол'оми з'робл'ана* [8, с. 170], *бо йак шо ни од'зол'ат' у жл'укт'ї / то / кажут' / ти ни од'зол'ана / і од'зол'ане це / це вже ни'хто ни скаже / шо ти ни од'зол'ана // п'їдтичку ту заси'нил' а та / ходит' за́син'ана / п'їдтичка* [8, с. 204]; *та'ка ву'зен'ка та / д'їже'ч'ка / та'ка з'робл'ана / і та'ка та з'верху / та'ка йак то / кришка / з'верху / д'їроч'ка з'робл'ана* [8, с. 263]. Також фіксуємо один випадок у лівобережній північній середньонаддніпряньській говірці с. Кононівка Драбівського р-ну Черкаської обл.: *дак у'же т'ї там / разн'ї / шише'чки понд'тул'ан'ї* [9, с. 45].

У діалектних текстах із говірок південної зони засвідчено 16 словоформ на 158 сторінках тексту: *ше ж гора бул'а / зараз во́на одвал'ане / о'це ж так* [9, с. 529]; *ше й пост'оли були плет'ан'ї* [9, с. 541]; *Пост'оли м'їй бат'ко носив / наче йак'ї сплет'ан'ї та'к і* [9, с. 552]; *то / л'ах'ївка / вишита / вишита / т'їки там ни було / щоб з'рубл'ане* [9, с. 568]; *ше ж були похорон'ан'ї йак'їс' по'ти / чи шос' та'ке було* [9, с. 594]; *та йа вже з'найу / шо в'їн утопл'аний* [9, с. 624]; *при'возили с'уди / ран'ан'їх* [9, с. 646], а в говірках східної периферії середньонаддніпряньського ареалу всього 2 словоформи: *ко'л'от'ат' / л'о'жкоюу смитану на / масл'о / од'топл'ане / масл'о* [7, с. 238]; *сал'ат'овка / а то вже тов'кач' / дири'війаний / за'кругл'аний низ* [7, с. 258]. Також фіксуємо один випадок вживання пасивного дієприкметника з суфіксом -ан- у тексті з центральної середньонаддніпряньської говірки с. Березняки Смілянського р-ну, що сусідить із говірками південної зони: *к'оси та'к і в / нейї / гарн'ї заплет'ан'ї аж / нишче / по'йаса* [9, с. 484]; відзначимо наявність у цій говірці ще й інших подільських рис, зокрема приставного [г] у власній назві: *ти та'ка / ти с'а'ка / на ту / Го'дарочку / да // і с'тала / О'дарочка п'їдрост'ат'* [9, с. 484]. Здебільшого в говірках південної та східної зон досліджуваного ареалу поширені пасивні дієприкметники із суфіксом -ен- (-ин- у ненаголошеній позиції).

Як бачимо, поширення волинських і подільських особливостей у середньонаддніпряньській говірці яскраво ілюструє визначальну ареалогічну тенденцію їхнього розвитку: центр – периферія. Центральна частина досліджуваного ареалу є зоною функціонування його типових рис та мінімального впливу інших говорів. Діалектна неоднорідність середньонаддніпряньських говірок, як і будь-якої мовно-територіальної одиниці, зумовлена тривалою історією розвитку, у результаті чого в їхній західній зоні сформувалися перехідні говірки середньонаддніпряньсько-волинського та середньонаддніпряньсько-подільського типів. Наслідком дозаселення регіону з Волині й Поділля є мікроареали явищ волинського та подільського походження в північній і

центральної зоні досліджуваного континууму та виникнення мішаних і мішано-перехідних говірок у південній і східній частинах ареалу, де волинські та подільські риси поширені або вкрапленнями на тлі типових середньонадніпрянських рис, або в системному поєднанні з іншими явищами південно-західної локалізації. Така географія волинських і подільських рис підтверджує думку Ф. Т. Жилка про те, що середньонадніпрянські говірки в період інтенсивного дозаселення Середньої Наддніпряниці в II половині XVI – на початку XVII ст. вже існували як окремий діалектний тип суцільним масивом, тому інтенсивні міграційні рухи на правобережжі Середньої Наддніпряниці відбувалися головним чином із заходу до басейну р. Гнилий Тікич та на південь від басейну р. Тясмин, а на лівобережжі по басейну р. Орелі, переважно на північ від неї, р. Псла та в басейні р. Ворскли й далі на схід [12, с. 76]. Цю гіпотезу підтверджують і спостереження А. П. Могили, П. С. Лисенка над морфологічними особливостями правобережних середньонадніпрянських говірок [13, с. 63–64; 14, с. 42].

Таким чином, за поширенням явищ, характерних для волинського й подільського діалектів південно-західного наріччя, у досліджуваному ареалі вирізняємо три групи говірок: 1) північні та центральні, де такі риси трапляються спорадично й безсистемно, що не змінює типового звукового складу середньонадніпрянських говірок; здебільшого це лексикалізовані одиниці; 2) східні й південні мішаного та мішано-перехідного типів, у яких переважають риси середньонадніпрянського діалекту, однак збережений системний вияв окремих особливостей південно-західної локалізації; 3) західні перехідні говірки середньонадніпрянсько-волинського, середньонадніпрянсько-подільського типів, окремі говірки можна кваліфікувати як східноволинські чи східноподільські. Така диференціація досліджуваного ареалу відображає історичний шлях розвитку середньонадніпрянських говірок, заперечує гіпотезу їхнього формування шляхом змішування елементів різних діалектних систем.

Перспективу дослідження становить докладний аналіз явища дегемінації в ареалі середньонадніпрянських говірок, що також може бути релевантною ознакою для їхньої диференціації.

Умовні позначення говірок

Дрз – Дрозди, Кж – Коженики Білоцерківського р-ну, Мс – Маслівка Миронівського р-ну, Пм – Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну, Нс – Насташка Рокитнянського р-ну, А – Антонів Сквирського р-ну, Ан – Антонівка, Лб – Любча, Тр – Торчиця Ставищенського р-ну, Чр – Чернин Таращанського р-ну, Пт – П'ятигори Тетіївського р-ну **Київської обл.**; КН – Конельська Попівка Жашківського р-ну, Вг – Виграїв, Гб – Гарбузин Корсунь-Шевченківського р-ну, Дбр – Добра, І – Іваньки, Кщ – Кищенці, Мл – Молодецьке Маньківського р-ну; Кн – Княжичи Монастирищенського р-ну, ВК – Веселий Кут Тальнівського р-ну, Г – Городниця, Дб – Доброводи, Д – Дубова, Пл – Паланка Уманського р-ну, С – Сарни, У – Угловатка, Ш – Шельпахівка Христинівського р-ну; Бз – Байбузи Черкаського р-ну **Черкаської обл.**

Список використаної літератури

1. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови // Структура українських говорів. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 3–68.
2. Матвіяс І. Г. Суміжні говори трьох українських наріч // Структурні рівні українських говорів. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 3–23.
3. Матвіяс І. Г. Українська мова і говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.
4. Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 92–99.
5. Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 29–47.
6. Мартинова Г. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 369 с.
7. Говірки Західної Полтавщини : Збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2012. – 329 с.
8. Говірки Південної Київщини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. – Черкаси, 2008. – 370 с.

9. Говірки Черкащини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси, 2013. – 870 с.
10. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
11. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988.
12. Жилко Ф. Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії / Ф. Т. Жилко // Філологічний збірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 73–99.
13. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонаддніпрянські говори : збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.
14. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22–43.

References

1. Matviyas, I. G. (1982) Grouping the Ukrainian language dialects. *Structura ukrayinskykh govovoriv (Structure for the Ukrainian patois)*, 3–68 (in Ukr.)
2. Matviyas, I. G. (1989). *The adjacent dialects in three Ukrainian patois*. In Structural levels for the Ukrainian dialects, 3–23 (in Ukr.)
3. Matviyas, I. G. (1990). *The Ukrainian language and the dialects*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)
4. Matviyas, I. G. (1983). Formation of the South-East dialect of the Ukrainian language. *Movoznavstvo (Linguistics)*. 1, 92–99 (in Ukr.)
5. Nimchuk, V.V. (1994). *The problem of the Ukrainian dialectal genesis*. In Problems of modern arealogy. Kyiv: Naukova Dumka, 29–47 (in Ukr.)
6. Martynova, G. (2003). *MidUpperDnieper dialect. Phonology and phonetics*. Cherkasy: Tyasmyn (in Ukr.)
7. *Dialects for West Poltava region*. Selection of dialect texts (2012). Ed. by G. I. Martynova. Cherkasy (in Ukr.)
8. *Dialects for South Kiev region*: Selection of dialect texts (2008). Ed. by G. I. Martynova, Z. M. Denysenko, T. V. Shcherbyna. Cherkasy (in Ukr.)
9. *Dialects for Cherkasy region*: Selection of dialect texts (2013). Ed. by G. I. Martynova, T. V. Shcherbyna, A. A. Taran. Cherkasy (in Ukr.)
10. *The atlas for the Ukrainian language dialects*, 1 (1984). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
11. *The atlas for the Ukrainian language dialects*, 2 (1988). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
12. Zhylo, F. T. (1958). Some problems in classifying the dialects in the Ukrainian language through linguistic geography. *Filologichnyi zbirnyk (Philological selection)*. 73–99 (in Ukr.)
13. Mogyla, A.P. (1960). Word change in the dialects for central Cherkasy region. *Serednyonaddnipryanski govory (MidUpperDnieper patois)*, 44–64 (in Ukr.)
14. Lysenko, P.S. (1960). Some morphological peculiarities in the dialects for right bank (central) districts of Cherkasy region. *Serednyonaddnipryanski govory (MidUpperDnieper patois)*, 22–43 (in Ukr.)

MARTYNOVA Hanna Ivanivna,

Doctor of Philological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy
e-mail: ganmart@meta.ua

VOLYN AND PODILLYA PHONEMIC FEATURES OF THE MID-UPPER DNEPHER AREAL (according to formal dialect texts)

Abstract. Introduction. *The article focuses on hypothesis for the interferential origin of the mid-Upper Dnieper dialect that is generally taking roots in other patois fixed in the actual area, along with clearly located and verified instances, their qualitative and numeric features, as well as both sporadic and regular characteristics.*

Purpose. *Regulating and specifying the information on particular phonemic features of Volyn and Podillya dialects in the mid-Upper Dnieper ones, verifying their locality and functioning patterns according to formal dialect texts.*

Results. *Representing and perfect analyzing Volyn and Podillya phonemic features (lowering /u/ in the accentuated position, articulating /e/ through [i] before vowel sounds, and between palatal consonants, turning [e] into [a] in the passive participles with -en- suffix) clearly demonstrate the main areal tendency for developing in the mid-Upper Dnieper dialects: the middle and the peripheral ones. The middle is known for functioning of their typical features as it is the minimal influence area of other patois. Dialectal heterogeneity in the mid-Upper Dnieper patois like in any other lingual territory unit accounts for their considerable*

development period that resulted in forming the intermediate patois in their western location, those of mid Upper Dnieper-Volyn and mid Upper Dnieper-Podillya. As a result of the region's further habitation from Volyn and Podillya, there evolved micro locations of Volyn and Podillya origin in the northern and middle zones of the locality, and as well evoked mixed and mixed intermediate patois in the southern and eastern parts of the locality, being generally known for spread Volyn and Podillya features, or just their instances, against typical mid Upper Dnieper ones, or definitely adjoined to other phenomena in south-west location.

Originality. The article originally verifies and formulizes the information for particular phonemic features in those of Volyn and Podillya types in the mid Upper Dnieper area, representing their location and characteristics according to actual dialect texts.

Conclusion. According to the analysis for spreading and functioning of the actual phenomena in the area under consideration, 3 groups of patois have been singled out: 1) northern and middle ones, being sporadically and randomly located, that keeps typical phonemes unchanged for the mid Upper Dnieper patois, those being chiefly lexical units; 2) southern and eastern patois, of the mixed and mixed intermediate types, their patterns being mostly of that of the mid Upper Dnieper dialect, though known for the unchanged particular features of the south-western locality; 3) western intermediate patois of those of mid Upper Dnieper-Volyn and mid Upper Dnieper Podillya types, some of them qualifying as east Volyn or east Podillya ones. The areal dialects thus differentiated reflect the historic development of the mid Upper Dnieper patois, rejecting the hypothesis of their originating through mixing the elements of different dialectal systems.

Надійшла до редакції 02.09.16

Прийнято до друку 16.09.16

УДК 811.1/2

ГРИЦЕНКО Світлана Павлівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального
мовознавства, класичної філології
та неоелліністики Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: ap730518@gmail.com

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ XVI–XVII СТ.

Стаття присвячена комбінаториці семантичних змін українського лексикону XVI–XVII ст. під впливом запозичень. Досліджено формування вторинних значень питомої й запозиченої лексики; явище генералізації та спеціалізації значення; уживання запозичень у складі сталих словосполук, клішованих виразів, фразеологічних одиниць; проаналізовано термінологізацію виразів, до складу яких входять запозичення; міжстильову транслокацію запозичень; використання семантичних еквівалентів; формування абстрактної і розвиток емотивної лексики. Підкреслено, що в розпорядженні лінгвістів-істориків є різна кількість слововживань, віддалених часово, на підставі яких можна формулювати окремі значення чи їхні відтінки; лінгвіст зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання процесів семантичної та формальної деривації. Наголошено, що поза досяжністю для реальних висновків сучасного історика мови лишається питання шляхів переймання іномовного зразка (усним чи внаслідок використання писарем чужомовних зразків структурування текстів відповідних жанрів), ролі усної комунікації в процесі запозичення, ролі писаря, його ідіолектної, мовно-етнічної належності. Використання досягнень діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики дозволить внести суттєві корективи в розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.